W. Wertheim

De geest van het Oostindisch gouvernement, honderd jaar geleden. Deel II

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 117 (1961), no: 4, Leiden, 436-463

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

DE GEEST VAN HET OOSTINDISCH GOUVERNEMENT, HONDERD JAAR GELEDEN

II

12. *De model-ambtenaar.*

Na de resident die in eerste instantie oneervol ontslag kreeg, de resident die promotie maakte — om „de geest van het gouvernement” nog beter te peilen. Wederom een resident, die zijn karakter moet blootleggen door de catalytische werking van dat stuk onbehouwen waarachtigheid, dat Sicco Roorda van Eysinga heet.

Ook Eduard Douwes Dekker had Nieuwenhuijzen gekend, en wel in 1847 op zijn standplaats Poerworedjo. Hij schreef later aan zijn vriend Sicco:

„Die Nieuwenhuijzen was... een model ambtenaar. De kerel kon stukken maken, bijna zoo goed als de Waal, de beste *kommies* dien ik ooit gezien heb”.

Overigens was Dekker op Poerworedjo zelf *kommies*, en Nieuwenhuijzen, die secretaris der residentie was, zijn chef. Nieuwenhuijzen werd overgeplaatst, en Dekker nam het secretariaat gedurende enkele maanden waar. Daarna kwam Nieuwenhuijzen's vervanger — niemand anders dan H. C. Bekking! Dekker maakte eens tegenover Mimi een vergelijking tussen de twee ambtenaren:

„De resident... behandelde mij zeer lief. Den secretaris Nieuwenhuijzen, van mijn jaren en diensttijd, viel het wat zwaarder; over hem te beklagen heb ik mij niet, maar hij was wat stijfjes. (Later), nadat ik den Havelaar reeds geschreven had, vertelde (hij) dat ik kwaad geworden was omdat hij een verandering had gemaakt in een brief dien ik gesteld had... En hij heeft het verteld net zooals 't gebeurd is. 't Was een brief aan een der ads-residenten om een dief te vatten. Zie je, ik maakte als *kommies* de stukken op, maar hij moest ze parafeeren eer ze naar den resident gingen. En dat hij nu een en ander anders wilde hebben dan ik gedaan had laat ik gelden. Maar zoo'n brief over 't aanhouden van een dief! Nieuwenhuijzen werd terwijl ik in de Bagaleen was als ads.-resident naar Macassar verplaatst. Toen kwam Bekking in zijn plaats. Die was inschikkelijker, liever, dat moet ik zeggen. Hij was dan ook een jaar of tien ouder dan ik.”

(Een vergissing van Dekker — zij scheelden maar een jaar of twee, Bekking is evenals Nieuwenhuijzen in 1818 geboren).

Ter voltooiing van het beeld, dat men zich van het naar buiten optreden van den model ambtenaar Nieuwenhuijzen moet maken, voeg ik er nog het volgend citaat aan toe, uit de kort geleden door Henri A. Ett gepubliceerde ambtelijke correspondentie over de redenen van verbanning van Sicco Roorda van Eysinga, in verband met de Vloekzang-affaire: in Solo

„... spreekt men nog dikwijls van de onverstoorbare deftigheid welke den Heer Nieuwenhuijzen steeds eigen was en welke, naar men zegt, bij het aanwezen van inlandsche grooten wel wat ver gedreven werd.”

Uit de door den heer Ett in het Algemeen Rijksarchief opgespoorde officiële bescheiden, welke hij met de grootste welwillendheid te mijner beschikking stelde met toestemming om er voor deze publicatie gebruik van te maken — waarvoor ik te dezer plaatse mijn oprechte dank betuig — kan men echter ook aanwijzingen putten, welk karakter zich achter dit deftig, onverstoorbaar uiterlijk verborg.

Op 25 mei 1864 was in de *Javabode* een artikel gepubliceerd van „een inwoner van Solo”, waarin critiek werd uitgeoefend op den resident van Solo, F. N. Nieuwenhuijzen, die op het punt stond met Europees verlof te vertrekken en waarin diens bestuur „slap en krachteloos” werd genoemd. Sicco Roorda, die in die tijd, na een periode waarin hij ambtenaar was geweest, in feite zonder werk was en nabij Solo woonde, nam het, op zijn bekende ridderlijke wijze, voor hem op. Maar ook op zijn ons bekende, ongeremde en hyperagressieve toon. Ieder, die zijn artikel „Solo en de Resident Nieuwenhuijzen” in de *Javabode* van 25 juni 1864 leest, zal zich de woede van de Nederlandse kolonie en van de hogere ambtenarij kunnen voorstellen. Of niettemin verbanning en ontneming voor zijn leven van het recht op pensioen niet een straf was, buiten elke proportie met de zonde, en of zijn verdiensten in vroegere functies (voor zijn werk als irrigatieambtenaar in Grobogan had de regering grote waardering uitgesproken) niet bij de beoordeling in rekening gebracht hadden moeten worden — dit alles wil ik hier buiten bespreking laten. Want het gaat mij nu niet om Sicco Roorda, maar om Resident Nieuwenhuijzen.

Sicco Roorda schrijft ergens, dat hij de aanval op Nieuwenhuijzen bestreed op uitdrukkelijk verzoek van diens vrouw. In hetzelfde nummer, waarin het geïncrimineerde anonieme artikel voorkwam, staat ook de toast te lezen, die Sicco op een afscheidsfeest uitbracht op Nieuwenhuijzen en zijn vrouw. Het heet daarin:

„Ik herhaal, het uur is nog niet geslagen om over Uw levensloop een onbevungen oordeel te vellen. Het gaat met de faam als met de reuzen in het woud: hoe trager de wasdom, des te langer de duur en des te vaster de stam. Maar wanneer eenmaal de onwraakbare vierschaar van een later geslacht over U gerigt zal houden, dan zal, naar de innige overtuiging van al Uwe vrienden en vereerders, het vonnis zich oplossen in de lofspraak: *Nieuwenhuijzen* was zijn naam tot eer, zijne Regering tot steun, den ambtenaren tot voorbeeld, de maatschappij tot sieraad en zijn medemensch tot zegen.”

Of Sicco later ieder woord, dat hij toen sprak, alsnog voor zijn rekening zou nemen?

In zijn geïncrimineerde artikel, waarvan de auteur dus zonder enige moeite te traceren was, weidde hij uitvoerig uit over de eervolle staat van dienst van de resident, en zwaaide hem hoge lof toe voor zijn bestuursbeleid. Maar de hoogste lof lag, Sicco kennende, in de volgende passage besloten:

„Maar hij had nog een leelijk gebrek. Hij had een bijzonder zwak, om altijd dien Javaan te beschermen. Hij redeneerde, vrij zonderling, aldus:

„De Javanen zijn op Java in hun eigen land. Zij kennen noch de wetten, noch het staatsblad. Zij hebben geen anderen beschermer dan hunnen resident. De Europeanen daarentegen zijn hier door het „regt” van den sterkste; zij kennen de bepalingen en hebben bovendien geld om door welwillende advocaten, procureurs, beunhazen en dagbladschrijvers hunne regten te doen gelden. Het is dus billijk, dat ik vooral de Javanen bescherm.”

Wie er minder goed afkwamen in het stuk, waren de landhuurders in de Vorstenlanden — de enige bezitters van uitgestrekte plantages op Java in een tijd, waarin buiten de Vorstenlanden het cultuurstelsel nog in grote trekken van kracht was. Met de machtigste van deze groep, G. L. Dorrepaal, groot zakenman in Semarang, en bankier der landhuurders, was Sicco in een hevig conflict geraakt bij een toast, die hij uitbracht aan een bruiloftsdiner. Er was zelfs een duel uit voortgekomen!

Dorrepaal genoot de volle steun van Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, en matigde zich, aldus Sicco in zijn latere brochures, zelfs vrijheden aan waardoor hij zich op gelijke voet stelde met de gezagsdragers. Enkele door Sicco vermelde staaltjes:

„De resident X., die gewoon was elken Zondag receptie te geven, werd door den landvoogd berispt, omdat hij en zijne onderhoorige ambtenaren niet verschenen waren op eene partij, die de heer D., om te tarten, op een’ Zondag had gegeven.”

Ook Nieuwenhuijzen had soortgelijke ervaringen. Sicco geeft hiervan het volgende beeld, kennelijk door hem ontleend aan Nieuwenhuijzen zelf:

„Op gezag van leugenachtig geschrijf der „pers” verweet de gouverneur-generaal den resident van Soerakarta de partikuliere nijverheid tegen te werken. Deze liet hem de keus tusschen intrekking van den brief en een besluit van eervol ontslag uit 's lands dienst. De onderkoning vouwde zijn' staart tusschen de beenen en trok het verwijt in.”

Tegen deze Dorrepaal — door Sicco in zijn latere brochures steevast Droogstoppel II genoemd, maar stellig als machtig grootondernemer op Java een man van ander formaat dan de door Multatuli vereeuwigde makelaar in koffie — was nu de volgende passage uit Sicco's artikel gericht:

„Ook had de resident medewerking van zijne landgenooten mogen verwachten. Maar hij moest vernemen, dat een europeesch geldschieder te Semarang rijke geschenken gaf aan een voornaam inlandsch politie-hoofd in de hofstad, en maandelijks duizend à twaalfhonderd gulden afzonderde als „*douceurs*” voor enkele leden van de javaansche regtbank.”

En tegen de landhuurders als zodanig — die overigens hun plantages niet, zoals de buiten de Vorstenlanden na de agrarische wetgeving van 1870 opgerichte ondernemingen, door „vrije arbeiders”, maar met dienstplichtigen lieten bewerken — was de volgende passage gericht:

„Eindelijk heeft men hem (den resident) zeer hard gevallen over de geregelijke vervolging van eenige landhuurders wegens hunne mishandeling van den Javaan.

Hij ontdekte, dat velen hunner de desa-hoofden van hunne landen straffen met ontslag uit hunne betrekking en blokarrest. Hij achtte het verkeerd, dat honderd vijf en dertig miniatuurdespootjes in ééne residentie een regt uitoefenden, dat zelfs de verhuurders (de Javaanse vorsten) niet hadden gehad. Hij meende in zijn' eenvoud, dat een huurder bezwaarlijk iets kan huren, dat de verhuurder nooit heeft bezeten. De schuldigen werden ter verantwoording geroepen. Het bleek toen een ingeslopen misbruik (*adat*) te zijn.”

Hiermede was de boot aan. Dorrepaal was razend, en besloot de brutale Sicco voorgoed onschadelijk te maken. Hij wist een aantal Semarangse vennootschappen er toe te krijgen, tezamen met de firma Dorrepaal en Cie., een request op te stellen, waarin omtrent de beschuldiging van omkoping verklaard werd:

„...dat de voorschreven bewering ten eenenmale valsch is, en dus als vuige laster moet worden beschouwd;

dat adressanten dan ook niet bevreesd zijn, dat eene dergelijke aantijging bij hunne landgenoten 'ingang zal vinden, doch dat onder de javaansche bevolking, met de uitpattingen der pers nog onbekend, dergelijke laster welligt niet zonder invloed zal blijven”.

Voorts wordt in het request gevraagd een onderzoek in te stellen

„naar den oorsprong van en de aanleiding tot het bedoeld artikel”, opdat daaruit blijk „en het lasterlijke der voorschreven aantijging en wie daaraan schuldig is”; tevens wordt verzocht „aan invloeden, voor het Nederlandsch gezag en de europesche bevolking gevaarlijk, paal en perk” te stellen.

De regering stelde geen strafvervolgung in, maar besloot de bepalingen toe te passen, die de overheid het recht geven aan personen, wier aanwezigheid in de kolonie gevaar oplevert voor de openbare orde en rust, het verblijf aldaar te ontzeggen.

Sicco maakte zich als de schrijver van het artikel in de *Javabode* bekend, en diende een memorie van verdediging in. Maar het hielp hem niet — hij werd verbannen. En een van de ernstigste beschuldigingen bleek te zijn, dat

„de stand der landhuurders in de Vorstenlanden (door Roorda was) aangerand op eene wijze, die ligtelijk tot verzet der bevolking aanleiding zou kunnen geven.”

Tien dagen nadat Sicco Roorda als balling in Nederland was aangekomen, bracht Nieuwenhuijzen, die nog steeds met verlof was, hem, uit naam van de minister van koloniën Franssen van de Putte, de boodschap over, dat er geen „schijn van vervolgzucht” bij deze bestond, en dat Sicco bij hem „toch maar” op audiëntie moest komen. „Ik heb doen antwoorden, dat ik door bij hem op audiëntie te gaan een „laagheid” zou plegen”.

Dat Nieuwenhuijzen over zijn artikel niet zo erg te spreken was, wist Sicco. Wij kunnen ons begrijpen, dat de resident, toen hij las waartoe het verzoek van zijn vrouw had geleid, spijt had als haren op zijn deftige hoofd. Nieuwenhuijzen schreef Sicco in april 1865:

„Openhartig moet ik u zeggen, dat algemeen, hoe men ook over het regt tot uitzetting en de toepassing van dat regt te uwen aanzien denkt, uw artikel in de *Java-Bode* en de Vloekzang scherp worden afgekeurd, en zelfs bij de meer geavanceerde voorstanders van onbepaalde vrijheid op elk gebied geene genade vinden. Uwe vrienden en zij, die sympathie voor u gevoelen, trachten het ontstaan van die bittere lettervruchten te verklaren als afdwalingen, in onbewaakte oogenblikken, van een’ te weelderigen geest.”

Toch verwachtte Sicco van Nieuwenhuijzen steun. In zijn in 1865 verschenen brochure *Mijne verbanning. De officiële waarheid* schrijft hij over de bewering der requestanten, dat zijn beschuldiging „ten eenenmale valsch is, en dus als vuige laster moet worden beschouwd”, het volgende:

„Zijn de beschuldigers onder eede gehoord geworden? Ik verklaar, onder presentatie van eede, van den heer F. N. Nieuwenhuijzen, resident van Soerakarta, te hebben gehoord, dat de heer Henri Deelken, te Soerakarta, neef en gemachtigde van den heer G. L. Dorrepaal, te Semarang, volgens berigten, bij hem (resident) ingekomen, maandelijks duizend à twaalf honderd gulden mogt afzonderen als „douceurs” voor enkele leden van de javaansche regtbank, en dat de javaansche rijksbestierder, tevens chef der javaansche politie (die even als genoemde regtbank eene gewichtige adviserende stem heeft bij het inwilligen van

aanvragen om landhuur), van den heer Dorrepaal een' mylord ten geschenke had ontvangen, die ook minstens duizend à twaalf honderd gulden moet hebben gekost."

Nieuwenhuijzen reageerde niet. En werd benoemd tot lid van de Raad van Nederlands-Indië. A.M.D.G. besprak Sicco's brochure in de *Tijdspiegel*, een tijdschrift waarin ook Sicco wel eens schreef, onder de titel „Mysteriën", en kenschetste dit zwijgen als vreemd.

„Maar wie hier ook zwijge, er is één man, wiens stilzwijgen meer bevreemdt dan van allen, die geroepen waren hier te spreken. De heer Nieuwenhuijzen, gewezen resident van Solo, is door den heer Roorda van Eysinga op een standpunt geplaatst. Eene reeks van trouw vervulde dienstjaren had dien ambtenaar niet gevrijwaard tegen aanrandingen van de dagbladpers, waarbij zijne eer werd bezwalkt. Trouwe vrienden en vaardige pennen zijn dikwijls het meest schaarsch als men ze het meest noodig heeft. Maar de heer Roorda van Eysinga brak eene lans voor hem. Hij schreef eene apologie, waarin zijne verdiensten voor regeering en volk in een schoon licht werden geplaatst."

„Thans is de heer Nieuwenhuijzen benoemd tot lid van den Raad van Nederlands-Indië. En de apologie, die wellicht het voetstuk is, waarop hij zich verheven heeft, wordt voor den schrijver het *corpus delicti*, waarom de landvoogd hem niet alleen van zijne schoone betrekking berooft, uit de kolonie verbant, een eervol ontslag weigert, maar ook meent de pen te mogen halen door 19 jaren dienst onder de brandende keerkingszon, en hem, zonder een stuiver pensioen, te doen wederkeeren in het moederland."

„Wij hebben in deze regelen een feit vermeld, waarom de schrijver als „lasteraar" wordt gesignaleerd. Hij heeft in Indië openlijk tegen omkoopning van rechterlijke ambtenaren durven getuigen. De schrijver deed zulks om den heer Nieuwenhuijzen te verdedigen tegen het verwijt van verwaarloozing der politie. Hij noemt thans ten tweeden male den heer Nieuwenhuijzen als degeen die de omkoopning ontdekt had. En de heer Nieuwenhuijzen laat zijn verdediger wegens die getuigenis ontslaan, verbannen, schandvlekken, maar zegt geen woord tot getuigenis voor de waarheid."

Sicco begrijpt van dit zwijgen ook niets. In een in 1866 verschenen nieuwe brochure, *Mijne verbanning en mijne vloekzang. Eene andere waarheid dan de officiële*, schrijft hij:

„Wie omtrent de nog niet geopenbaarde toedracht van de zaak wenschte ingelicht te worden, kan zich wenden tot het Indische Regeeringslid Nieuwenhuijzen, als deze spreken durft. Hij had, na bekendmaking van mijn banvonniss, door een paar regelen in het openbaar te schrijven, veel dwaling kunnen voorkomen. Van hem wist ik het (beweerde) feit der omkoopning van de politie in Solo door Droogstoppel. Voor hem vatte ik altijd de pen op, zelfs tegen mijne inzichten, want ik deed hem te vergeefs raden de keffers te laten blaffen, tot dat zij stom werden, gelijk tegen den resident Keuchenius. En toch liet hij bijna een jaar de smet van laster op mij rusten."

„Indien ik eens het zwijgen wilde verbreken en een paar regels tot getuigenis voor de waarheid over den heer Nieuwenhuijzen schrijven! Maar hij zij gerust, als na zooveel verzaking van overtuiging en na zooveel ontrouw rust te vinden is. Ik benijdde hem vroeger zijne vastheid van beginselen, ik benijd hem nu niets meer. Hij heeft mij overtuigd van de waarheid: „*Il ne faut jurer de rien.*" "

En dan komt een zeer merkwaardige mededeling:

„Op gezag van een correspondent van *le Précurseur* hebben onlangs de dagbladen beweerd, dat de Raad van Indië geweigerd zou hebben met den heer Nieuwenhuijzen zitting te nemen. Van dat lichaam was zooveel onafhankelijkheid niet te verwachten¹. Officieus heeft dan ook de Nieuwe Rotterdamsche Courant vermeld, dat de leden hem een handje hadden gegeven. Het handjes-wisselen is in Indië zoo algemeen, dat het niets beduidt, allermint van zulke menschen, die hunne fierheid getoond hebben in de zaak van Stieltjes' spoorweg en van mijn banvonnis. Maar juist daarom heeft de noodzakelijkheid tot vermelding, dat er handjes gewisseld zijn geworden, beteekenis. Zij verraaft het bestaan van voorafgaande spanning.

Het is treurig te hooren, dat de „hooge” Indische Regeering een lesje in karakter moest ontvangen van Droogstoppel. Deze begaf zich met twee getuigen tot den heer Nieuwenhuijzen, vorderde voldoening wegens de bewering van omkoopings, en verliet hem, na eene flauwe verantwoording, met de beschuldiging: „Mijnheer! Gij zijt een lasteraar!”

Oh, prestige!”

Wij worden, na al deze mysteriën, nieuwsgierig naar de achtergronden ervan, en naar het ware karakter van de „model ambtenaar”, die Sicco destijds, na het horen van diens Vloekzang, had toegevoegd: „Prachtig, maar des doods schuldig”.

13. Een meer officiële dan Roorda's „andere waarheid”.

Sicco Roorda heeft nooit geweten en nooit begrepen, wat er achter Nieuwenhuijzen's zwijgzaamheid stak. De door Ett opgediepte archiefstukken lossen dit „mysterie” echter volledig op.

Zoals al uit de publicatie door Ett van de ambtelijke correspondentie over de Vloekzang-affaire bleek, kon deze ook zeer onaangename gevolgen hebben voor Nieuwenhuijzen. Er is namelijk een diepgaand onderzoek ingesteld, of de Vloekzang, zoals wel beweerd was, werd voorgedragen ten huize van de resident, en wie bij die voordracht allemaal aanwezig waren. Hoeveel hierbij voor Nieuwenhuijzen wel op het spel kon staan, blijkt uit een afzonderlijk advies, afwijkend van dat van de Raad van Nederlands-Indië, uitgebracht door het lid L. W. C. Keuchenius — geen vriend van Nieuwenhuijzen! — waarin de volgende woorden voorkomen:

„Het is hoog gewigtig ter beantwoording der vraag, of de ambtenaar *F. N. Nieuwenhuijzen* langer in 's lands dienst kan worden geduld, te weten, of werkelijk de Kapitein der Infanterie *Steck*, op eene Zondagsreceptie ten huize van den

¹ Als ik ongunstig over den Raad van Indië spreek, zonder ik steeds den generaal Kroesen uit, die tijdens mijne verbanning nog niet benoemd was geworden, en den heer Keuchenius, die zich niet bij de oogendienaars aansloot.

resident van Soerakarta, den heer *Roorda van Eysinga* zijnen vloekzang in tegenwoordigheid van 40 menschen heeft hooren voordragen."

Die Vloekzang-kwestie liep voor Nieuwenhuijzen goed af — er was een neiging bij de meeste gehoorde ambtenaren om de kwestie van die voordracht zo onschuldig mogelijk voor Nieuwenhuijzen voor te stellen. En de gouverneur-generaal vond het tenslotte verkieslijk, de zaak maar te laten rusten.

Maar er was nog een andere kwestie, waarover Nieuwenhuijzen ter verantwoording werd geroepen: was hij de auctor intellectualis van Roorda's artikel in de *Javabode*?

Nadat Nieuwenhuijzen al op 13 oktober 1864 door Minister Fransen van de Putte om inlichtingen was gevraagd over de Vloekzang-affaire, en wat betreft die voordracht in het openbaar ten residentiehuijez ontkennend had geantwoord — hij schreef over Sicco in die brief als over „hèm die het in ligtzinnige dartelheid vervaardigde" — kwam er kort daarna een tweede brief. Deze missive gedateerd 12 november 1864, luidde als volgt:

„Aan den WelEdelGstrengen Heer *F. N. Nieuwenhuijzen*, laatstelijk resident van *Soerakarta*, thans met verlof in *Nederland te Breda*.

Afgescheiden van het onderzoek, dat in *Indië* wordt ingesteld heeft de Gouv. Genl. mij verzocht UWEdS. te willen aanschrijven, om zich op den eed, aan den lande gedaan, te verklaren omtrent de vraag: of UWEdS. aan den schrijver van het artikel „*Solo en de Resident Nieuwenhuijzen*”, voorkomende in de *Java Bode* van 25 Junij jl., No. 51, den Heer *S. E. W. Roorda van Eysinga*, de bouwstoffen voor dat artikel verstrekt heeft of heeft doen verstrekken, en of UWEds. van den inhoud en de strekking van het artikel heeft kennis gedragen, alvorens hetzelfde was openbaar gemaakt.

Het is der Ind. Regering toch voorgekomen dat die bouwstoffen door den Heer *Roorda van Eysinga* bezwaarlijk zonder de medewerking van UWEdS. zijn te verkrijgen geweest.

Ik heb de eer mijn tegenwoordig schrijven te doen strekken in voldoening van het verlangen van den Gouv. Genl."

Enkele dagen later antwoordt Nieuwenhuijzen met een uitvoerige brief, waarin hij ontkent bouwstoffen voor het artikel te hebben verstrekt of van de inhoud en strekking van het artikel te hebben kennis gedragen. Hij probeert ook aan te tonen, dat Roorda een groot aantal feitelijke gegevens over zijn ambtelijke loopbaan en in het artikel gebruikte statistische cijfers gemakkelijk op andere wijze kon te weten komen, daar ze niet geheim waren.

Op 29 november schrijft hij een nieuwe brief aan den minister, naar aanleiding van de publicatie van het volledig verbanningsbesluit in de N.R.C., daar ook daarin duidelijk gezinspeeld wordt op de waarschijnlijkheid, dat Roorda van Nieuwenhuijzen inzage moet hebben gehad

van bepaalde stukken. Hij acht zich in verband met deze verdenking „verplicht bij Uwe Excellentie optekomen, tegen de aanranding die zij te mijnen aanzien bevat.” En wederom houdt hij vol, dat hij Roorda nooit inzage heeft verleend van enige geheime stukken, en hij doet vreselijk zijn best om dit aannemelijk te maken. En hij eindigt, nadat hij gewezen heeft op zijn eerbiedwaardige staat van dienst, met een peroratie:

„Is het nu billijk, is het een regtvaardig Gouvernement waardig, dat ik teruggekeerd in mijn Vaderland, om te herstellen van de kwalen door een langdurig verblijf in Indië en een onvermoeiden arbeid opgedaan op gronden die den toets eener bezadigde beschouwing niet kunnen doorstaan, door hetzelfde bij mijne betrekkingen, vrienden en landgenooten worde geplaatst in een daglicht, dat op zijn zachtst gesproken hatelijk kan worden genoemd?

Uwe Excellentie sta mij toe het oordeel deswege aan Haar overtelaten, en te vertrouwen, dat Zij na eene gemoedelijke overweging van het door mij aangeroerde, bereid zal worden bevonden, aan de door mij gewraakte argumentatie de autoriteit te ontnemen die deze, zoo als zij daar ligt, thans geacht moet worden te bezitten.

De O.I. Ambtenaar met verlof,
w.g. F. N. Nieuwenhuijzen.”

De minister stuurt de brieven van Nieuwenhuijzen vervolgens zonder commentaar door aan de gouverneur-generaal.

Wat missen wij in deze correspondentie? Toch wel iets heel essentieels: en wel een uitspraak van Nieuwenhuijzen over de door Sicco Roorda op *zijn* gezag aan Dorrepaal c.s. ten laste gelegde omkoppingen. Dorrepaal en de zijnen hadden gezegd: vuige laster! Hechhte de regering er nu geen enkel belang aan, te weten te komen of er van die aantijgingen niet toch iets waar kon zijn, en hoe Sicco er aan kwam? Hoe kon de gouverneur-generaal met zoveel zelfverzekerdheid in zijn besluit Roorda er van beschuldigen, dat „de stand der landhuurders in de Vorstenlanden wordt aangerand”, wanneer hij naar de mogelijke juistheid van de aantijging geen enkel onderzoek had laten instellen? Of wilde hij juist voorkomen, dat op dit punt enig onderzoek werd gedaan? Hij had nog kort tevoren Dorrepaal, tezamen met diens advocaat, zijn eigen neef, Baron van Dedem — dezelfde, die volgens Sicco hem in een duel naar aanleiding van de bewuste tegen Dorrepaal gerichte toast had proberen te doden door op zijn hoofd te schieten — in audiëntie ontvangen, waarbij Dorrepaal hem „de precaire toestand der geldschietters” van de landhuurders nader had aangetoond en met het voorstel was gekomen, de landhuur in voor hypotheek vatbare erfpacht om te zetten.

Toch zou Nieuwenhuijzen over de omkopingskwestie ter verantwoording worden geroepen — niet door de regering, maar door Dorrepaal! Sicco Roorda blijkt, over hetgeen er in Batavia gebeurde na Nieuwenhuijzen's terugkeer, geruchten te hebben opgevangen, die een grond van juistheid hadden. De *kabar angin* — het gerucht als een lopend vuurtje — was blijkbaar naar Holland overgewaaid. Om de grote betekenis ervan voor ons onderwerp — ter wille dus van een beter inzicht in „de geest van het gouvernement” — druk ik hier de betreffende correspondentie, die ik, zoals ik reeds zeide, aan de speurzin en vriendelijkheid van den heer Ett te danken heb, volledig af.

Nieuwenhuijzen had in zijn carrière, door de affaire Roorda, geen schade geleden. Hij had er zich blijkbaar in de ogen van Minister Fransen van de Putte op bevredigende wijze uitgesproken. Hem stond zelfs een promotie te wachten: benoeming tot Raad van Indië. Voor trouw aan zijn heethoofdige verdediger Sicco Roorda was er, bij deze gang naar de top, geen plaats.

Maar deze lafheid is nog maar kindergedoe, vergeleken bij wat de volgende ontstellende correspondentie ons te zien geeft:

1. *Brief van F. N. Nieuwenhuijzen, lid van den Raad van Nederlandsch-Indië aan Mr. A. Prins.*

Batavia, den 3 November 1865

Aan den Vice-President van den
Raad van Nederlandsch-Indië

HoogEdel Gestrenge Heer!

Ten gevolge van het onderhoud, dat ik zoo even de eer mogt hebben met UEdG. te voeren laat ik hieronder volgen een relaas van het voorgevallene tusschen den heer *Dorrepaal* en mij.

Zaterdag morgen 28 jl. ontving ik van den Heer een briefje waarin hij mij zijnen wensch deed kennen, mij des achtermiddags van dien dag te 6 uren in tegenwoordigheid van twee zijner vrienden de Heeren *A. I. R. Cramerus* en *Mr F. Junius van Hemert*, te kunnen komen spreken, over het voorkomende in een geschrift van *S. E. W. Roorda van Eysinga* „mijn verbanning” en wel op blz. 9 waar hij hun van omkoopings beschuldigt onder aanhaling van mijnen naam.

Mij bereid verklaard hebbende daaraan toe te geven, vervoegden zich de heeren *Dorrepaal*, *Cramerus* en *van Hemert* op den bepaalden tijd bij mij en ontving ik hen geadsisteerd door mijnen gastheer den Heer *G. M. Verspijk*.

De Heer *Dorrepaal* gaf als toen te kennen, gekomen te zijn, om van mij te vernemen of al dan niet waar was, het voorkomende bij evengenoemde brochure op blz. 9, dat door mij aan den Heer *Roorda van Eysinga* zouden zijn medegedeeld, de feiten welke hij hem daarbij ten laste legt. Door mij werd daarop gerepliceerd, dat ik met hetgeen de Heer *Roorda van Eysinga* goed had gevonden te schrijven, niets gemeens had, dat ik er mij daarom ook niet meê wenschte

intelaten, en dat het bovendien niet aanging iemand gehouden te achten tot eene opheldering omtrent mededeelingen, die zonder eenig bewijs daarvoor, beweerd werden van hem afkomstig te zijn, en zoo ze plaatsvinden, dan het stellig kenmerk dragen van geheel in vertrouwen, zoogenaamd onder vier oogen te zijn geschied.

Na eene woordenwisseling hierover, waaraan ook de Heeren *van Hemert*, *Verspijck* en *Cramerus* deel namen en waarbij van mijnen kant verder werd beweerd, dat de heer *Dorrepaal* geene bevoegdheid had zich tot mij te wenden doch zich aan den Heer *Roorda van Eysinga* behoorde te houden, gaven de heeren *Dorrepaal* en *van Hemert* te verstaan, dat zij overeengekomen waren, ieder ontwijkend antwoord van mijnen kant te beschouwen als eene erkenning der juistheid van de bewuste mededeeling.

Mijn antwoord was, dat ik hunne overeenkomst voor mij in geen deele verbindend achtte en mij niet verkoos te onderwerpen aan de ongeautoriseerde magt die zij op die wijze poogden uitte oefenen.

De Heer *Dorrepaal* zeide alstoen middelerwijl hij opstond om het vertrek te verlaten, dat hij dan verklaren moest *door mij belasterd* te zijn. Waarop ik ten antwoord gaf, dat dit eene *grote onwaarheid* was.

Sedert heb ik van den Heer *Dorrepaal* en zijne vrienden althans direct niets meer vernomen, zij zullen mij echter steeds bereid vinden den Heer *Dorrepaal*, zoo deze zich *door mij* in zijn eer gekrenkt acht, deswege satisfactie te geven.

Wat nu betreft de geïncrimineerde passage, of liever de aanleiding welke de Heer *Roorda van Eysinga* tot het schrijven derzelve kan hebben gezocht, zie hier wat daaromtrent in volle waarheid door mij is mede te deelen.

Bij gelegenheid van een plegtstatig bezoek mij voor ongeveer 2½ jaar geleden, door twee pas gehuwde zusters van den Soesoehoean gebragt, viel bij haar vertrek mijn aandacht op een hoogst smaakvol en sierlijk rijtuig waarmede de Rijksbestierder was gekomen.

Een der bij mij staande personen zeide mij toen, dat de Rijksbestierder dat rijtuig van den Heer *Dorrepaal* ten geschenke had gekregen en toen ik dat een waarlijk fraai cadeau noemde, voegde bedoelde persoon er bij: „O de Heer *Dorrepaal* is altijd zeer royaal *Deelken* / een geëmployeerde van den heer *Dorrepaal* te *Soerakarta* / kan maandelijks over wel f 1000 beschikken voor de inlandsche hoofden.”

Maakte het schenken van een fraai rijtuig een aangename indruk op mij, omdat ik steeds gaarne zag, dat de landhuurders vriendschappelijkheid en welwillendheid ten aanzien der Inlandsche grooten aan den dag leggen, het denkbeeld eener stelselmatige beschikbaar stelling van gelden voor Inlandsche hoofden was mij daarentegen hoogst onaangenaam. Nog onder de eerste impressie daarvan kwam de heer *Roorda van Eysinga* bij mij en heb ik toen met hem over de zaak gesproken, doch geheel in vertrouwen. Het al of niet juiste der mededeeling was toen volslagen onzeker en het is dus geen oogenblik bij mij opgekomen, haar als eene daadzaak aan te nemen of aan genoemden heer voor te dragen. De schijn van het tegendeel door hem aangenomen, is dan ook volslagen valsch en des te berispelijker, omdat het hem zeer goed bekend is, dat de heer *Dorrepaal* buiten eenige bemoeijelijking ter zake gebleven is; iets dat nooit het geval had kunnen zijn, zoo bij onderzoek niet ware gebleken, dat het mij vertelde ongegrond was.

Mij vleyende met het vorenstaande aan het verlangen van UWEd. Gestrenge voldaan te hebben, teeken ik mij met ware hoogachting,

UWEd. G. Dw Dienaar
w.g. F. N. Nieuwenhuijsen.

2. *Brief van den vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië aan den gouverneur-generaal.*

Batavia, 8 November 1865

Aan zijne Excellentie den Heer
Mr. A. E. J. W. Baron Sloet van de Beele
Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië
enz. enz. enz.

Hoog Wel Geboren Heer!

Zooals Uwer Excellentie reeds bekend is, hebben mijn collega's en ik gemeend niet onopgemerkt te moeten laten voorbijgaan de geruchten betreffende het gebeurde tusschen het nieuwe raadslid, den Heer F. N. Nieuwenhuijzen en den Heer Dorrepaal ten huize van den kolonel, chef van den Generalen Staf *Verspijck*, naar aanleiding der brochure van den Heer *Roorda van Eijsinga*, in welke de Heer *Dorrepaal* wordt beticht van omkoopings van de leden der inl. regtbank te *Solo*, eene beschuldiging welke de Heer *Roorda* onder aanbod van eed verklaart uit den mond van den heer *Nieuwenhuijzen* vernomen te hebben.

Na de vergadering van den 3e dezer werd de zaak ook met onzen collega Mr. *Loudon* (— een broeder van de gewezen minister. W.) besproken en overeengekomen, dat ik den Heer *Nieuwenhuijzen*, die aan geen onzer nog een woord van de zaak gerept had, schriftelijk om eene explicatie en een relaas van het gebeurde zoude vragen.

Naauwelijks was ik uit de vergadering te huis gekomen, of de Heer *Nieuwenhuijzen* liet zich bij mij aandienen, deelde mij het gebeurde mede en verklaarde op mijn vraag waarom hij niet vroeger mededeeling van de zaak had gedaan, dat hij aanvankelijk uit discretie gemeend had mij, even zeer als Uwe Excellentie, daarmede niet te mogen lastig vallen en eerst tot de overtuiging was gekomen niet langer het stilzwijgen te mogen bewaren, nadat hem des avonds te voren gebleken was, dat zeer overdreven praatjes, welke hem compromitteerden, ter zake van het gebeurde onder het publiek circuleerden.

Ik heb de Heer *Nieuwenhuijzen* toen verzocht het mij medegedeelde zoo ten aanzien van het gebeurde ten huize van kolonel *Verspijck* als omtrent de aanleiding tot de beschuldiging door den Heer *Roorda* tegen den Heer *Dorrepaal* ingebragt, in geschrift te brengen.

Hieraan is door den Heer *Nieuwenhuijzen* voldaan bij zijn Uwer Excellentie hierbij ter inzage aangeboden schrijven.

Dit schrijven na bij de Heeren *Loudon*, *Van Rees* en *Kroesen* te zijn in rondlezing geweest, heeft nader een onderwerp uitgemaakt van bespreking in eene gisteren ten mijnen huize gehouden conferentie.

Daarbij zijn wij tot de conclusie gekomen, dat door ons kan genoeg genomen worden met de door den Heer *Nieuwenhuijzen* verstrekte inlichtingen. Wel hadden wij gewenscht, dat de Heer *Nieuwenhuijzen* gelegenheid mogt hebben kunnen vinden om den Heer *Dorrepaal*, die sedert eene reeks van jaren in den handel en daarbuiten een eerlijken naam genoot, van de hem, met beroep op zijnen */Nieuwenhuijzen/* naam, aangewreven onverdienden smet te zuiveren, doch wij waren tevens van oordeel, dat de wijze waarop de Heer *Dorrepaal*, vergezeld van zijne vrienden, tot den Heer *Nieuwenhuijzen* is gekomen, moest doen denken, zooal niet bepaaldelijk aan eene bedoeling tot provocatie, althans aan eene demonstratie en dat hierdoor genoegzaam gewettigd wordt het standpunt, dat de Heer *Nieuwenhuijzen*, bij de ontmoeting met die Heeren ook op raad van Kolonel *Verspijck*, gemeend heeft te moeten aannemen.

Ook hebben wij kunnen aannemen, dat werkelijk discretie den Heer *Nieuwen-*

huijzen heeft weerhouden zijne collega's vroeger over deze zaak lastig te vallen.

Ons voornemen is dan ook om afgescheiden van onze officieele aanrakingen, waarop het gebeurde in geen geval mogt influenceren, ook in het maatschappelijke leven den Heer *Nieuwenhuijzen* niet los te laten, maar hem onzen morelen steun te geven en hem de hand te reiken.

Omtrent hetgeen hem verder in deze te doen staat, hebben wij gemeend ons geene raadgevingen te mogen veroorloven.

Wij vertrouwen, dat de Heer *Nieuwenhuijzen* niets zal nalaten, wat strekken kan, om hem in zijne eere en zijn goeden naam te handhaven.

Ik meen pligtmatig te handelen door Uwe Excellencie van deze aangelegenheid omstandig mededeeling te doen.

Met de bekende gevoelens heb ik de eer te zijn,

van Uwe Excellencie,
de Gehoorzame dienaar,
w.g. *A. Prins*

3. *Brief van den gouverneur-generaal aan den minister*

Geheim
Kabinet

Buitenzorg den 9 November 1865

Aan Zijne Excellencie den
Minister van Koloniën

Korten tijd voor het sluiten der mail op den 25e der vorige maand kwam mij ter ooren eene ontmoeting die plaats gehad zoude hebben tusschen den Heer *Nieuwenhuijzen*, lid van de Raad van *Nederlandsch Indië* en den Heer *Dorrepaal*, koopman te *Samarang*, naar aanleiding van hetgeen *Roorda van Eijsinga* op blz. 9 van zijne eerst onlangs verschenen brochure omtrent laatstgenoemden mededeelt.

De kennis die ik toen van de zaak had was nog te onbepaald om er Uwer Excellencie mede bekend te maken.

Thans ben ik daartoe in staat door Uwe Excellencie aan te bieden afschrift van een schrijven van den Heer *Prins* Vice-President van den Raad van *Nederlandsch Indië* van den 8 dezer en het daarbij gevoegd schrijven van den Heer *Nieuwenhuijzen* van den 3e te voren.

Ik meen mij tot de eenvoudige aanbieding te kunnen bepalen.

De Gouverneur-Generaal
van *Nederlandsch Indië*
L. A. J. W. Stoet.

Ik resumeer: op de Resident *Nieuwenhuijzen* die „steeds gaarne zag, dat de landhuurders vriendschappelijkheid en welwillendheid ten aanzien der Inlandsche grooten aan den dag leggen”, maakte „het schenken van een fraai rijtuig een aangename indruk”. Een maandelijks som van f 1000.— voor Inlandse hoofden was hem „daarentegen hoogst onaangenaam”. Maar uit het feit, dat „*Dorrepaal* buiten eenige bemoeijelijking ter zake gebleven is” blijkt onomstotelijk, dat er niets aan de hand kon zijn. Het *moest* dus wel zo zijn, dat hem, Resident *Nieuwenhuijzen*, bij onderzoek was gebleken, dat het hem vertelde

ongegrond was. En dat had Sicco Roorda, aan wie Nieuwenhuijzen het verhaal volgens zijn eigen erkentenis zelf verteld had, zonder meer moeten begrijpen, en het was van *Roorda* volslagen vals en berispelijk hem, de resident, te geloven.

Wanneer Multatuli in zijn tekening van Brest van Kempen als Slijmering onbillijk mocht zijn geweest, dan was Nieuwenhuijzen, de model ambtenaar met zijn onverstoorbare deftigheid, er toch wel een in optima forma.

Maar wat ons het meest verbijstert, is wel het feit, dat niemand van de h $\ddot{o}$ ge regeringsfunctionarissen op het idee is gekomen, de vraag te stellen, op welke wijze Nieuwenhuijzen dat „onderzoek”, waarbij bleek dat zijn mededelingen aan Sicco Roorda onjuist waren geweest, eigenlijk had geleid. En dat niemand het nodig heeft gevonden voor te stellen, dit onderzoek, als het ni $\ddot{e}$ t mocht hebben plaats gevonden — zoals er duimen dik op lag, immers, als het w $\ddot{e}$ l zo was, hoe kwam het dan dat Dorrepaal van dit onderzoek niets afwist?? — naar aanleiding van de mededelingen van Nieuwenhuijzen alsnog te gelasten.

Neen, zijn collega's besloten all $\acute{e}$ en maar hem hun „morelen steun te geven en hem de hand te reiken”. De heer Dorrepaal genoot „sedert eene lange reeks van jaren in den handel en daarbuiten een eerlijken naam”, — evenals de authentieke Droogstoppel — en daarmee uit.

Had Sicco niet gelijk bij het uitspreken van het vermoeden, dat Dorrepaal machtige steun genoot van Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele?

14. En toen...

En toen?

Toen — toen doolde Sicco Roorda arm en verlaten rond. Hij zocht... Hij had in beginsel steeds gevoeld voor de vrije arbeid, en genoot bij de uit liberalen bestaande redactie van het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* een goede naam. Maar toen hij de grootondernemer Dorrepaal aantastte, lieten de officiële *vrij-arbeiders*, de liberalen, hem in de Staten-Generaal in de steek, nadat hij door de liberale Gouverneur-Generaal Sloet het land uit was gezet en van zijn pensioen beroofd, en de liberale minister van de Putte dit besluit had bekrachtigd. In zijn brochure *De liberalen en mijne verbanning* gaf hij blijk van zijn verbittering. Hij verwachtte voor de zaak der Javanen niets meer van de Staten-Generaal.

„Zij zijn beurtelings ten prooi aan twee partijen: de schaamtelozen en de huichelaars. De eersten willen de kalkoenen geslacht zien zonder toebereiding,

de anderen trufferen ze vooraf met evangelisatie, vrijen arbeid, filantropie, wat een aangename geur geeft voor het volk. Er is eene zwakke derde partij, die tevergeefs roept: Laat de kalkoenen in leven. Daartoe behoort ik. Daarom keurden de twee grote partijen eenstemmig mijne verbanning goed."

Multatuli bleef de *Vrije Arbeid* bestrijden, en op Rochussen hopen, die hem opnieuw aan het lijntje hield — en hem zijn tweede brochure, *Nog eens Vrije Arbeid*, liet schrijven, waarin het cultuurstelsel niet meer werd bestreden, en alle spitse pijlen op de *Vrije Arbeid* werden gericht.

Toch was voor Multatuli cultuurstelsel of vrije arbeid in wezen lood om oud ijzer. De enige vraag voor hem was, evenals voor zijn vriend Roorda: wordt de Javaan mishandeld? Spigt schrijft van Multatuli: „Kultuurstelsel of Vrije-arbeid was voor hem een deuntje: „Pomp voor Nederland of pomp voor Dorrepaal & Co.”” Multatuli zelf beoordeelt de brochure, in een brief aan Roorda, als: „Een lam stuk”. R. Nieuwenhuys daarentegen prijst Rouffaer voor zijn gevoel voor kwaliteit, omdat hij juist deze brochure zo hoog schat, en hij beroept zich op Du Perron, die haar genoemd zou hebben „het prachtigste en zeker het meeslependste proza, dat ooit in Nederland geschreven werd.” Een zinrijke ontsporing van Nieuwenhuys, waar Spigt mij op attent maakte: immers Du Perron had het helemaal niet over dit, in opdracht van Rochussen geschreven, allerm minst spontane stuk, maar — over de eerste Vrije-Arbeid brochure, die niet alleen in een veel persoonlijker stijl geschreven was, maar ook veel sterker Multatuli's persoonlijke visie tot uitdrukking bracht. Zou deze ontsporing Nieuwenhuys niet op het spoor kunnen brengen van een bij hem toch kennelijk ontbrekend, en bij Du Perron juist in zo sterke mate aanwezig gevoel voor datgene, wat Multatuli méér was dan een bekwaam bestuurder: een karakter! Tonen hijzelf, Rouffaer, en ook Alberts, die nog kort geleden *Nog eens Vrije Arbeid* hoog ophemelde als een blijk van bij Multatuli geleidelijk gerijpt inzicht, met hun voorkeur voor juist deze brochure niet dat zij Multatuli meten met traditionele, ambtelijke normen — typische B.B.-normen, waar hij in wezen reeds aan ontgroeid was? Hebben zij zo weinig door, dat Multatuli in dat „lamme” stuk zijn karakter verloochent en zijn ware Ik verbergt — immers, het is door hem geschreven „van 'n Nederlandsch standpunt”, dat in wezen het zijne niet is! Zoals Spigt terecht heeft aangetoond, is Dekker in deze brochure alléén ambtenaar, alléén maar „minister in spe”.

Toch was Multatuli's keuze, *voorlopig*: Pomp voor Nederland, dus het cultuurstelsel. Aan Sicco Roorda schrijft hij: „Wilt Gij de Wel-

edele Heeren Dorrepaal en consorten tot prinsen maken? Dat is al te edelmoedig. En Jonathan Johnson & Co. tot magnaten?"

Maar dan volgt, in dezelfde brief aan Roorda, de door Spigt met zoveel psychologisch inzicht onthulde diepste grond, waarom Dekker, beheerst door zijn keizerdroom, als *taktiek* het cultuurstelsel wil handhaven en de partij van Rochussen wil steunen — en door haar hoopt gesteund te worden:

„Neen! Laat Nederland en hier en ginds blijven wat het is, tot op de stond der finale afrekening..

Wy mogen niet meewerken tot verplaatsing van 't domicilium citandi der enorme leugen die zich Holland noemt. 't Zou me zeer onwelkom zyn als de deurwaarder die te zyner tyd moet aankloppen te Buitenzorg, een „verhuisd” ten antwoord kreeg. Denk daarover eens goed na, en bekeer u van Vryen-Arbeid.”

Dit betekent: laat men *mij* tot onderkoning benoemen — dan zal ik Insulinde, met handhaving van het hoofdenstelsel, los maken van de macht der Hollandse Droogstoppels! Dat kan niet meer, als uiteindelijk het, deels buitenlands, kapitaal de macht in handen krijgt — door toedoen der liberalen.

Sicco Roorda's voortdurend herhaalde uitvallen tegen hen, die zijn verbanning op hun geweten hebben, vielen bij Multatuli niet in de smaak.

„Uw boekje over den stryd met Sloet Droogstoppel & Co. bevalt my niet. Maar laat ons daarover niet stryden. Myn hoofdaanmerking is dat ge uwe zaak op een lager terrein brengt dan ik ze hebben wou. Ik zou 't wel willen supprimeren. Telkens denk ik: wat moet 'n hollandsche lezer een hoog idee van zoo'n Dorrepaal krijgen! Dat nu juist hierin de kwaal ligt dat zoo'n épicier inderdaad invloed had, is waar. Maar ik ben beschaamd over die waarheid. Het geeft poids aan die soort van volk. Ik ben zeker dat Dorrepaal niet ontevreden is met uwe brochure. Hy wordt er in tentoongesteld, zegt ge? Ja, als 'n man van gewicht. Dát zal hem streelen. 't Schynt dat ik meer hekel heb aan particuliere rykwoorders en meepraters dan gy. Meen toch in godsnaam niet dat de morele smet dien gy op hem werpt, hem benadeelt. Dit is noch 't geval in z'n eigen oog, noch in dat van den lezer. De hoofddruk is en blyft: sakkerloot, wat is zoo'n landhuurder, zoo'n particuliere industrieel een *Piet*! Hy kan de menschen doen verbannen!”

Maar Roorda laat zich, ondanks zijn persoonlijke ervaringen, niet overtuigen:

„Het spyt my oneens te blijven met u omtrent vryen arbeid.” En even verder: „Maar dat de eerlyke vryarbeiders daar hun werkvolk krygen door omkoopning en iets anders verlangen dan de eerlyke ondernemers in Europa, is onjuist. Hebzuchtigen zyn zoowel hier te vinden als daar.”

Zou overigens onze Sicco, toen hij Dorrepaal beschuldigde aan de Solose Rijksbestuurder een mylord te hebben cadeau gedaan, nog heb-

ben gedacht aan vier rijpaarden, die een hem goed bekende ondernemer in 1856 aan lagere Indonesische bestuursambtenaren had geschonken...? Het is waar, die ondernemer was het niet te doen geweest om gunsten ten koste, maar om gunsten ten behoeve van het Jávaaanse volk en ten koste van zijn eigen onderneming.

Intussen vocht Multatuli vergeefs: de Dorrepaals zouden na 1870 snel in macht en aanzien groeien; de kapitalistische expansie kon door zijn boetpredikaties geen dag worden tegengehouden. Maar terwijl de zoekende Sicco zich allengs ging aansluiten bij de derde partij — die der radicale socialisten — bleef Multatuli in trotse eenzaamheid staan.

Nog één pikant gegeven uit de briefwisseling tussen Roorda en Multatuli: Nieuwenhuijzen heeft Dorrepaal voorgedragen voor het leeuwenkruis.

En toen? Toen verging het onze model-ambtenaar Nieuwenhuijzen, nadat hij aan hoger wal was geraakt, ook niet zo best. Er is één situatie, waarin men de ware aard van een mens leert kennen. Dat is een oorlogssituatie.

Kort nadat James Loudon, de correcte en rechtvaardige minister die stappen had genomen om Bekking te rehabiliteren, als gouverneur-generaal in Buitenzorg was aangekomen, brak de Atjeh-oorlog uit. Multatuli had het al in een brief aan zijn vriend Roorda voorspeld, zodra de transactie met Engeland, waarbij de Nederlandse bezittingen aan de kust van Guinee, zo ongeveer de kuststreek van het tegenwoordige Ghana, aan de Engelsen werden overgedragen om de vrije hand in Noord-Sumatra te krijgen. Op 28 januari 1872 schreef Multatuli: „Ik voorspel binnen twee jaren oorlog op Sumatra, nogal van belang”.

De eerste Atjeh-expeditie werd uitgerust, en onze Slijmering, de toenmalige vice-president van de Raad van Indië F. N. Nieuwenhuijzen, werd benoemd tot gouvernements commissaris. Het was, naar het schijnt, niet Loudon, maar Minister Fransen van de Putte, die zijn vroegere beschermeling Nieuwenhuijzen als regeringscommissaris had aangewezen. Loudon gaf hem plein pouvoir:

„Ik geef U volmagt, zelfs buiten Uwe instructie. Ik sta voor de gevolgen. Ik dek U met mijne verantwoordelijkheid. Vertrouw op mij, gelijk ik op U.”

Nieuwenhuijzen achtte het, reeds kort na zijn aankomst ter plaatse, nodig tot oorlogshandelingen over te gaan.

Iedereen weet, dat de eerste Atjeh-expeditie bar slecht afliep. Zoals wel meer in koloniale oorlogen, waren de kracht van de tegenstander

en zijn wil tot verdediging zwaar onderschat. Men had buiten de onafhankelijkheidszin en strijdlust der Atjehers gerekend, die men nog niet kende — en men had gemeend, dat het, als in zovele oorlogjes tegen Indonesische potentatjes, een militaire wandeling zou worden. Dat men, na het mislukken van de militaire operaties en het sneuvelen van de bevelhebber Generaal Köhler, besloot tot het opbreken van de expeditie, om de gelegenheid te scheppen een tweede, beter voorbereide uit te rusten, was onder die omstandigheden niet meer dan redelijk. Maar zoals zo vaak bij mislukte veldtochten, ontspon zich een onverwikkelijke en heftige discussie, wie de schuld was van de mislukking — en of de terugtocht nu heus wel nodig was geweest.

Er was geen twijfel mogelijk, dat de telegrammen, die Nieuwenhuijzen van af het oorlogstoneel zond, zo verontrustend waren, dat de regering in Batavia geen andere beslissing kon nemen dan: terugtrekking. Nieuwenhuijzen seinde, *buiten de militaire bevelhebbers om*, dat een reeks geldige motieven de opperbevelhebber had

„bewogen, mij een terugtrekken van hier voor te stellen. Ik heb mij niet bevoegd geacht daarin te treden, zonder daaromtrent eerst de bevelen van Uwe Excellentie te hebben vernomen”. Hij seinde wel, „dat voorschreven stap, volgens mijne meening, ons prestige gevoelig zal schokken, niet alleen hier, maar in den geheelen Archipel”. Maar toch was hij tot de conclusie gekomen, „dat onze tegenwoordige positie langer onhoudbaar is”.

Een enkele dagen tevoren verzonden telegram met verzoek om versterking had hij in een afzonderlijk telegram geannuleerd, met verzoek het zenden van die versterking op te schorten, aangezien: „Toestand zoodanig dat staking expeditie in verband met de mousson in overweging zal worden gegeven”.

De gouverneur-generaal kon in de reeks telegrammen niet anders lezen, dan dat de regeringscommissaris volkomen achter dit voorstel tot staking der expeditie stond en geen uitweg zag, en machtigde hem daarom, na overleg met zijn militaire en civiele adviseurs in Batavia, tot terugkeer — en de expeditie brak op.

Maar Nieuwenhuijzen wist — en nu volg ik het verhaal, zoals het gedaan wordt door Luitenant-Kolonel J. I. de Rochemont, adjudant en vertrouwensman van Loudon — dat de stemming bij de expeditionnaire macht niet zodanig was, dat men algemeen van de noodzaak tot opbreken overtuigd was.

„Zoodra hij de magtiging om terugkeeren ontvangen, en het terugkeeren bevolen had, vertelde hij aan zijne omgeving, die het weder aan de geheele krijgsmagt overbragt:

dat hij van den Gouverneur-Generaal een besluit, tot voortzetting van den

veldtocht, verwacht had, en nu zeer teleurgesteld was, dit besluit niet te hebben ontvangen.

Nieuwenhuijzen wist zijne voorstelling zoodanig intekleeden en voortedragen, dat onze Zeemagt te Atsjin tot het ernstige voornemen kwam, om hem, *Nieuwenhuijzen*, openlijk te huldigen als den fieren moedigen man, die met onze krijgsmagt weende over de harde noodzakelijkheid om, bij zooveel verlangen en mogelijkheid om den veldtocht voortzetten, toch te moeten huiswaarts keeren*.

Niet alleen deze houding van *Nieuwenhuijzen*, maar ook haar natuurlijk gevolg van algemeene ontevredenheid jegens den Gouverneur-Generaal, dien men nu beschouwde als de oorzaak, dat de expeditie, tegen den wil en tot droefheid van den Regerings-Kommissaris, onverrichter zake moest terugkeeren, kon onmogelijk geheim blijven. Ook de Gouverneur-Generaal kreeg hiervan kennis. Hij verzocht *Nieuwenhuijzen*, die inmiddels op Java was teruggekeerd, om schriftelijk de noodige opheldering te willen geven. *Nieuwenhuijzen* antwoordde hierop met de navolgende verklaring:

dat hij werkelijk de voortzetting van den oorlog mogelijk en wenschelijk had geacht;

dat hij inderdaad zeer teleurgesteld was geweest, door de beslissing, door den Gouverneur-Generaal op zijne telegrammen genomen;

dat hij die beslissing noemde eene overijling, welke het spijtgevoel moest opwekken bij ieder, die de eer en het belang van het vaderland lief heeft;

dat hij zijn grief over die beslissing in zijn boezem had willen smoren, maar dat hij nu onmogelijk langer bij zulke zelfverloochening kon blijven volharden, en zich verplicht zag, om zijn bezwaard gemoed uittestorten."

Voorts schrijft De Rochemont:

„*Nieuwenhuijzen* heeft nog getracht zich te verdedigen. Hij heeft willen beweren, dat hij noch bevoegd noch geroepen was om de krijgskundige en nautische bezwaren, door zijne militaire bevelhebbers geopperd, te beoordelen, veel minder te verwerpen."

En in een ander boek vertelt De Rochemont, dat toen een van de officieren aan de regeringscommissaris, ten tijde van het overleg over het al of niet opbreken der expeditie, vroeg of het waar was dat hij in een telegram de regering de terugtocht had geadviseerd, hij dien ter geruststelling het eerste telegram liet zien, waarin hij om versterking had gevraagd — terwijl hij het latere telegram, waarin hij had aangedrongen op terugtrekken, al had verzonden!

Is het verhaal van De Rochemont een betrouwbare bron? Loudon heeft zich over zijn karakter als volgt uitgelaten:

„De heer de Rochemont is begaafd met niet alledaagsche hoedanigheden van hoofd, die hem geschikt maken voor de hoogste betrekkingen, zoowel in civielen als in militairen dienst. Eerbied voor het gezag, groote dienstijver, strenge rechtvaardigheid, streng voor anderen als voor zichzelf, zijn hoedanigheden sterk bij hem ontwikkeld. Wel verre van ooit onoprechtheid bij hem te hebben opgemerkt, heb ik hem dikwijls moeten voorhouden, dat het in het dagelijksche leven, om den wille van den vrede en de harmonie, beter is zijne opinie niet te vierkant

* Zie open brief van Mr. C. Canter Visscher, Advokaat Generaal bij het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch-Indië. Java-Bode van 30 December 1873.

maar met humaniteit op den voorgrond te stellen. De heer de Rochemont is een *heel* man, zoo als ik er aan den Staatsdienst en speciaal aan het leger velen toewensch. Zijn te dikwijls verregaand miskend loyaal en edel karakter, trok steeds mijne sympathie."

En ook Generaal van Swieten noemde hem een man „van onkreukbare eerlijkheid”.

Men herkent weer dezelfde karakterstructuur, die ook Sicco Roorda van Eysinga tot een „lastig” mens maakte. En niet te vergeten Max Havelaar. Met Slijmeringen mengen deze elementen zich zo goed als goud met olie.

Uit een ingestelde enquête — waaraan Nieuwenhuijzen medewerking weigerde — schijnt inderdaad de juistheid van De Rochemont's beschuldigingen in hoofdtrekken te zijn bewezen. In de *Indische Gids* van 1881 wordt in een historische beschouwing van de eerste Atjehse expeditie door een schrijver, die zich A-Z ondertekent, geschreven:

„Wij moeten bekennen, geen woord te kunnen vinden om de houding van den Heer *Nieuwenhuijzen* te karakteriseeren, zooals zij verdient, maar wij kunnen niet verbergen, dat bij het schrijven van het weinige dat over dien man gezegd moest worden, de pen ons van verontwaardiging dikwijls heeft getrild in de hand.”

Nieuwenhuijzen schijnt zich te hebben verweerd door te stellen, dat hij de beschuldigingen zou kunnen weerleggen, indien hij de stukken, die hij in portefeuille had, publiceerd. Generaal P. G. Booms, die in een historische analyse van de eerste Atjehse expeditie min of meer vóór degenen die tot een staking van de expeditie hadden geadviseerd, en tegen Loudon, in het krijt trad, schrijft dat hij geen roeping gevoelt „om den handschoen ook voor hem (Nieuwenhuijzen) op te vatten”. Hij meent enkel, dat men den heer Nieuwenhuijzen de mogelijkheid had „ontnomen om zich te verdedigen door hem het gebruik te weigeren van de officieele stukken”.

Zouden die officiële stukken méér in zijn voordeel pleiten, dan die welke op de kwestie-Roorda van Eysinga betrekking hebben? Het lijkt wel bijzonder onwaarschijnlijk. Kennisneming van een aantal ervan in het hulpdepôt van het Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen leidde mij namelijk tot de conclusie, dat het verhaal van De Rochemont tot in details klopt. In deze stukken vond ik ook De Rochemont's relaas bevestigd betreffende het op de Eerste Atjehse expeditie gevolgd ontslag van Nieuwenhuijzen.

De gouverneur-generaal heeft den minister van koloniën voorgesteld

„Nieuwenhuijzen uit 's lands dienst te ontslaan, met behoud van regt op pensioen”. „Zal dit ontslag, met het oog op zijn verleden, eervol zijn”, zo eindigde de G.G.

zijn voorstel, „ik zal mij daartegen niet verzetten, maar het is mij onmogelijk om het voortestellen.”

„Nieuwenhuijzen's beschermgeest Minister Fransen van de Putte weigerde” — het is nog steeds het verhaal van Loudon's adjudant De Rochemont — „om op dit voorstel te beschikken, en verlangde dat de Gouverneur-Generaal aan Nieuwenhuijzen de gelegenheid zou geven, om een eervol ontslag uit 's Lands dienst te vragen.

De Gouverneur-Generaal gehoorzaamde aan dit verlangen van den Minister, en gaf Nieuwenhuijzen de bevolene gelegenheid.

Nieuwenhuijzen haastte zich om van die gelegenheid gebruik te maken.”

„Kort daarop seinde de Minister van Koloniën aan den Gouverneur-Generaal, dat aan Nieuwenhuijzen geschonken was een ontslag uit 's Lands dienst op verzoek, eervol, met toekenning van pensioen, en met dankbetuiging voor de langdurige en trouwe diensten, in verschillende betrekkingen door hem aan den lande bewezen.”

Uit de stukken in het Rijksarchief blijkt overigens, dat ook Fransen van de Putte het verweer van Nieuwenhuijzen volstrekt onvoldoende achtte, en zijn gedragslijn „niet te verdedigen”. Het eervolle ontslag werd hem verleend — U raadt het nooit! — in verband met zijn „onberispelijk verleden”! Kort daarna ontving Nieuwenhuijzen — nog eervoller — het commandeurskruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw...

Er is ruimschoots aanleiding, ons op deze goede afloop — en op het begrip „eervol” — te bezinnen.

De enige hoge regeringsambtenaar die er in ons verhaal volkomen gaaf afkomt, is Loudon — wat jammer, dat hij niet ook nog de grootmoedigheid heeft kunnen opbrengen, de door Nieuwenhuijzen misbruikte en in de steek gelaten Sicco Roorda van Eysinga in zijn pensioenrechten te herstellen.

Roorda heeft lange, bange maanden op die grootmoedigheid gehoopt en min of meer gerekend.

Maar met zijn pensioen zou Roorda Roorda niet zijn geweest — en gebleven.

En toen...?

Een laatste tekenend trekje voor onze Slijmering: toen méér dan 15 jaren na dit Atjehse schandaal een smaadschrift tegen onze „lastige” De Rochemont uitkwam, en de schrijver van het boekje voor de rechtbank werd gedaagd, verscheen de heer F. N. Nieuwenhuijzen in het getuigenbankje als getuige à décharge — en verklaarde dat ook hij De Rochemont „voor onbetrouwbaar aanzag”. Dat gebeurde in het jaar 1889.

15. *De geest van het gouvernement na honderd jaar.*

In het jaar van de Havelaar-herdenking zijn P. Spigt en R. Nieuwenhuys in *De Nieuwe Stem* in hevige pennetwist geraakt over de ten tijde van de Lebakzaak heersende „geest van het gouvernement”. Nieuwenhuys had, in zijn bekroonde essay uit het jaar 1957, geschreven dat in onze koloniale geschiedenis vanaf het begin van de negentiende eeuw de „zedelijke norm”, zo niet tot leidraad gediend, toch als een sterke overweging had gegolden bij elk betoog, elk rapport, elke nota, en in talrijke beleidskwesties de doorslag had gegeven. Volgens Nieuwenhuys was dit vanaf ongeveer 1800 „de geest van het gouvernement” geweest.

Spigt stelt daartegenover, dat „een zedelijke norm die geen leidraad is maar een overweging blijft”, werkelijk als zodanig niet veel betekent.

„Wie geen vreemde is in de geschiedenis, die weet dat het rechtsbewustzijn en het zedelijke besef, in betogen, nota's en rapporten beleden, in het gunstigste geval bepaald niet weergeeft wat er werkelijk gebeurt.”

Het is volgens hem ongepermitteerd, vanuit die „talrijke beleidskwesties”, waarin de zedelijke norm in feite wél de doorslag heeft gegeven, nu maar meteen te generaliseren tot een „geest van het gouvernement”.

In zijn repliek in *De Nieuwe Stem*, „Multatuli heeft altijd gelijk”, noemt Nieuwenhuys allerlei voorbeelden van regeringsdaden, waarin de zedelijke norm en het ethisch beginsel wél tot leidraad dienden. Hij noemt verschillende regeringsdaden van Van der Capellen — en terecht! — en van Duymaer van Twist — niet geheel zonder recht!

Maar was dat nu, in zijn algemeenheid, „de geest van het gouvernement”? In de voorgaande ware geschiedenis ligt een poging tot een antwoord besloten.

Er zijn telkens ambtenaren geweest, voor wie die zedelijke norm wél gold — of gedurende een bepaalde periode van hun leven gold. Maar „de geest van het gouvernement” werkte niet mee, die zedelijke norm tot gelding te brengen. Optreden tegen misbruiken? Het hing er van af wie die misbruiken bedreef. Was het iemand van de andere „partij” — dan werd een weldadige, energieke bestuursdaad tot „misbruik” opgeblazen. Was het een machtig beschermeling van de gouverneur-generaal — dan doet ieder net alsof de beschuldiging van het misbruik, de omkoping, niet geuit is. Wie er, op agressieve wijze, over schrijft, wordt op verzoek van de „belasterde” partij het land uit gezet en van zijn pensioen beroofd.

Degenen, die probeerden met hun zedelijke normen ernst te maken, hadden grote kans tegen het Apparaat op te botsen. Werkelijk principieel zijn, was voor een ambtenaar bijzonder moeilijk en kon de betrokkene zijn carrière en zijn pensioen kosten. Of zelfs zijn leven — getuige de door Nieuwenhuys kort geleden genoemde gevallen van zelfmoord onder jonge bestuursambtenaren, niet lang na de verschijning van de *Havelaar* en onder de indruk van de lezing daarvan.

En toch waren die principiële figuren, zoals Eduard Douwes Dekker en Sicco Roorda van Eysinga, broodnodig. Met hun „onbezonnenheid”, hun eisen van het „onmogelijke”, hun „heftigheid”, hun verzet tegen elk „accommoderen”, vervulden zij een volstrekt onmisbare functie: zij hielden het geweten van regeerders en geregeerden wakker, of bezorgden de schipperaars op zijn minst een slecht geweten — ook wanneer zij in hun actie in feite faalden. Zij wilden *niet*, zoals Nieuwenhuys meent, hetzelfde als de bedachtzame, schipperende, o zo bekwame en „onberispelijke” Slijmeringen. Zij wilden niet alleen een andere, snellere methode om hetzelfde te bereiken. Zij wilden iets wezenlijk anders. Zij hielden er werkelijke principes op na, die niet als sneeuw voor de tropische zon wegsmolten als er een kwestie van promotie of carrière in het spel was.

Zulk een *principe* was het, dat de Man van Lebak uitgemaakt wenste te zien, voor het vertrek van de G.G., van wie hij althans enig begrip voor die principes verwachtte. Het verband, dat Nieuwenhuys in zijn eveneens in *De Nieuwe Stem* gevoerde discussie met mij over „Havelaar's tekort” legt tussen de notitie op Dekker's aantekeningenvol over de haast, die moest worden gemaakt om het „principe” uit te maken (*Volledig Werk*, IX, pag. 601) en 'n een halve pagina eerder voorkomend zinnetje: *De tijd van waarschuwen, confereren, en schipperen is voorbij* (pag. 600 midden) — waaruit hij afleidt dat het „principe” alléén maar inhield het daadwerkelijk optreden tegen aperte misstanden; en niet duidt op een wezenlijk verschil in bestuursinzicht tussen hemzelf en het ambtelijk apparaat — dat verband is volkomen willekeurig. Dat zinnetje op pag. 600 handelde alleen over de Lebak-zaak — maar het ging Dekker duidelijk om méér dan Lebak alléén.

Dit blijkt uit de opmerking, die in het aantekeningenvol van Dekker *onmiddellijk volgt* op de notitie over het „principe”, dat moest worden uitgemaakt vóór Van Twist's vertrek. Daar staat namelijk te lezen: „Gebrek aan zedelijken civielen moed, algemeen. bres”.

Dekker wilde dus een bres slaan, via de Lebak-zaak, in het heersend systeem. Hij had geen heilig ontzag voor *adats* die, zoals ook zijn

vriend Sicco Roorda had geschreven in het artikel waarvoor hij werd verbannen, niet zelden synoniem waren met „ingeslopen misbruiken”. Lebak was voor hem niet meer dan een testcase, en hij meende dat hij alleen kans had die bres in het algemene koloniale systeem te slaan, zolang hij nog op de steun kon rekenen van een hem sympathieke gouverneur-generaal.

Wil men weten, wat precies het principe was, dat hij op korte termijn beslist wenste te zien, dan moet men het aantekeningenvelletje in verband lezen met het enkele dagen later inderdaad volgens het schema van die aantekeningen geschreven, maar nooit verzonden, voor Duymaer van Twist bestemd Memorandum van 9 april 1856. Ziedaar:

„Ik heb Uwe Excellentie gezegd dat ik met het schrijven van dezen brief aanvang de roeping te vervullen waaraan ik mij toewijd. Die roeping is: de millioenen menschen die gebukt gaan onder *uitzuiging, afpersing, knevelarij, roof en moord*, daarvan te verlossen.

Ik zal die roeping volgen met of zonder Uwe Excellentie, met of zonder de volksvertegenwoordiging, met of zonder de Hollandsche natie of den Koning.”

En even verderop:

„Ik houd Uwe Excellentie voor een braaf mensch. Ik bied Uwe Excellentie de hand aan.”

Ziehier dus het absolute principe gesteld: „Mishandel den Javaan niet!” Dekker meende, dat wanneer in het Lebak-geval men dit principe zou durven volgen, hiermee inderdaad een bres kon worden geschoten in het koloniaal systeem als zodanig, dat de macht der Droogstoppels over het bestuursapparaat kon worden gebroken. In feite is het hetzelfde principe, dat Multatuli in zijn veel latere briefwisseling met Roorda van Eysinga duidelijk zou uitspreken: een Indië, onder Multatuli's eigen rechtvaardig bestuur, losgemaakt van de macht van het Hollands kapitaal.

Wie het Memorandum aandachtig leest, kan dit met zo veel woorden reeds daar uitgesproken vinden:

„Ik zal het den koning zeggen als ik hem wijs op de juwelen zijner kroon en aan Holland als ik het wijs op zijne kapitalen: die juwelen zijn gestolen, die kapitalen zijn geroofd, uwe welvaart is een diefstal en uw batig slot is een boom die zijn wortels heeft in een moeras van ongerechtigheid!”

En even tevoren, en hiermee besluit ik mijn antwoord aan Nieuwenhuys:

„Men schermt met een „geest van het Gouvernement” die nergens beschreven staat, die uitgevonden is als panacee tegen elke verkeerdheid, elk misbruik; die elke laauwheid, elke veerkrachteloosheid wettigt.”

Voor Nieuwenhuys bestaat er slechts een schrijver Multatuli. Maar deze was niet mogelijk zonder de Man van Lebak — ambtenaar en mens, maar, zeker! beter mens dan ambtenaar, én beter schrijver dan mens.

En waarom die „geest van het gouvernement” ons, mensen van 1961, nog zo beroert? Omdat die halfslachtige „geest van het gouvernement” van honderd jaar terug in de kolonie overeenkomt met de „geest van het gouvernement” vrijwel overal ter wereld. Overal en altijd vindt men de Slijmeringen in hoge posities, draaiend en konkelend.

En overal bestaat een schreeuwende behoefte aan die paar lastige, „onmogelijke” Havelaars. Opdat men niet inslape — of, als men reeds slaapt, wakker worde!

W. F. WERTHEIM

LITERATUURLIJST:

[Alberts, A.], „Droogstoppel krijgt een nieuwe stem”, *De Groene Amsterdammer*, 16 juli 1960, p. 5.

Algemeen Rijksarchief, Dossiers uit het — (Hulpdepot Schaarsbergen); en het Archief van Duymaer van Twist, berustende bij het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

A.M.D.G., „Mysteriën”, *De Tijdspiegel*, 1856, Tweede deel, p. 1—13.

A-Z, „Bedenkingen tegen een proeve van „Historische Critiek”, *De Indische Gids*, III (1881), I, 635—665; 837—908.

Bankroet (Het), van de firma Riesz, Lion & Co., in de tabakszaak van Rembang, bewezen, Amsterdam, 1861.

Bekking, H. C., *Eenige proeven tot wederlegging van de brochure, onder den titel De vrije Arbeid te Soerabaija, getoetst aan de waarheid, van P. Vreede Bik*, laatstelijk Resident van Soerabaija, 's-Gravenhage, 1859.

Bekking, H. C., *De ontwikkeling der Residentie Rembang. Eene wederlegging van het besluit van 12 April 1861, no. 1*, Rotterdam, 1861.

[Bekking, H. C.], *De Minister van Staat J. J. Rochussen, Oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, Oud-Minister van Koloniën, beantwoord op zijne brochure: Het Wets-Ontwerp op de particuliere Cultuur-ondernemingen in N.I.*, Rotterdam, 1862.

- Bekking, H. C., *De „schandalen” van den „vrijen arbeid in Rembang”. Eene toelichting op het Rapport van de Heer O. van Rees, over de vrijwillige tabakskultuur*, 's-Gravenhage, 1864.
- Booms, P. G., *Over de eerste expeditie tegen Atjeh. Een antwoord aan Generaal de Stuers*, 's-Gravenhage, 1875.
- Booms, P. G., *De eerste Atjehsche expeditie en hare enquête*, Amsterdam, 1880.
- Briefwisseling tusschen Multatuli en S. E. W. Roorda van Eysinga*, uitgeg. door M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel, Amsterdam, 1907.
- Bijlagen Handelingen der Staten-Generaal*, Zittingsjaar 1863—1864, dl. 2, stuk 91, nos. 1—11.
- Bijlagen Handelingen der Staten-Generaal*, Zittingsjaar 1865—1866, p. 1456 e.v.
- Danime, B., *Uit Multatuli's nalatenschap*, Zandvoort, z.j.
- Ett, H. A., „De vloekzang van Sentot”, *De Nieuwe Stem*, XV (1960), p. 760—778.
- Kalff, S. (Pseud. Papageno), „Een revolutionair in Indië”, *Java Bode*, 1 juli, 8 juli en 15 juli 1905.
- Misleiding der Natie (De)*, door de Liberalc Fractie, bewezen in de Rembangsche Kwestie, 's-Gravenhage, 1861.
- Mol van Otterloo, J. de, *De vrije arbeid te Rembang en Kedirie, getoetst aan de waarheid*, Utrecht, 1859.
- Multatuli, *Volledig Werk*, Amsterdam, 1950—1960, in het bijzonder deel 2, 8, 9, 10 (de spelling van de citaten hieruit is overeenkomstig die in deze uitgave).
- Nieuwe bloemlezing uit Rembangsche brieven*, Overgedrukt uit *Het Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage, 1862.
- Nieuwenhuys, R., *Tussen twee vaderlanden*, Amsterdam, 1959.
- Nieuwenhuys, R., „Multatuli heeft altijd gelijk”, *De Nieuwe Stem*, XV (1960), p. 605—626.
- Nieuwenhuys, R., „Rouffaer en Multatuli”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel 116 (1960), 4de aflevering, p. 408—423.
- Pée, J., *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam, 1937.
- Perron, E. du, *Verzameld werk*, Deel IV, Amsterdam, 1956.
- Reitsma, S. A., „S. E. W. Roorda van Eysinga. De dichter van Sentot's vloekzang”, *Haagsch Maandblad*, XXXV (1941), p. 305.
- Rochemont, J. I. de (Pseud. Maurits), *London en Atsjin*, Batavia-Amsterdam, 1875.
- Rochemont, J. I. de, *Onze oorlog met Atsjin*, Eerste deel, 's-Gravenhage, 1877.
- Rochemont, J. I. de, *De strafzaak Verstege*, 's-Gravenhage, 1889.

- Rochussen, J. J., *Het wets-ontwerp op de particuliere cultuur-ondernemingen in Nederlandsch Indië, beoordeeld in verband met het Gouvernements-Cultuur-Stelsel*, 's-Gravenhage, 1862.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *Mijne verbanning. De officiële waarheid*, 's-Gravenhage, 1856.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *Trekt Nederland batige saldoos ten koste van Java?* Tweede Adres aan de Tweede Kamer, Een getuigenis à décharge, Amsterdam, 1865.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *De „liberalen” en mijne verbanning*, Amsterdam, 1866.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *Eene ontleding van „onze koloniale staatkunde”*, Amsterdam, 1866.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *Hefdigheid en gemoedsbezwaren*, Derde adres aan de Tweede Kamer, Amsterdam, 1866.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *Mijne verbanning en mijn vloekzang. Eene andere waarheid dan de officiële*, Amsterdam, 1866.
- Roorda van Eysinga, S. E. W., *Verzamelde Stukken*, 's-Gravenhage, 1889.
- Schuld (De), van den heer H. C. Bekking in de Rembangsche kwestie, bewezen uit zijne verdediging en door de feiten, 's-Gravenhage, 1861.
- Seriëre, G. de, *Open brief betreffende den vrijen arbeid op Java, naar aanleiding der brochures van de oud-residenten Bik en Bekking en een artikel van den adsistent-resident met verlof Ten Cate*, 's-Gravenhage, 1859.
- Soest, G. H. van, „De vrije arbeid in Rembang”, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, XXII (1860), Tweede deel, p. 62—70.
- Spigt, P., „Multatuli, minister in spe”, *De Nieuwe Stem*, IX (1954), p. 416.
- Spigt, P., „Lothario zal toch hangen!”, *De Nieuwe Stem*, XV (1960), p. 392—415.
- Spigt, P., „De tragiek van zeker soort fatsoen”, *De Nieuwe Stem*, XVI (1961), p. 441—445.
- Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, XXII (1860), Tweede deel, p. 78; p. 126—128.
- Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, XXIII (1861), Eerste deel, p. 335—337.
- Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, XXIII (1861), Tweede deel, p. 62/63; p. 118—123; p. 323—324.
- Veer, P. van 't, *Geen blad voor de mond: vijf radicalen uit de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1958.
- Verslagen van de vergaderingen van het Indisch Genootschap, 1861—1866*. Zie in het bijzonder ook de necrologie over H. C. Bekking, p. 181—187 (herdrukt in *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*).
- Vogel, H. A. F. de, *Hinderpalen die vrijwilligen arbeid en vrije cultuur op Java in den weg staan*, Soerabaya, 1862.
- Vogel, H. A. F. de, *LXXVIIIste bijlage te voegen bij de stukken betreffende de particuliere tabaksteelt in de Residentie Rembang, z.p.*, 1868.

„Vrije (De), arbeid bij de tabaks-kultuur in Rembang, volgens den heer van Lawick van Pabst en volgens den heer Rochussen”, *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, XXII (1860), Eerste deel, p. 92—106.

„Vrije (De), tabaks-kultuur op Java”, *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, XXII (1860), Eerste deel, p. 289—299.

Welderen Rengers, W. J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*, Derde druk, 's-Gravenhage, 1916.

Wertheim, W. F., „Havelaar's tekort”, *De Nieuwe Stem*, XV (1960), p. 362—380.

Wertheim, W. F., „Doopteel van de Dichter van de Vloekzang. Drie telgen van het geslacht Roorda van Eysinga”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel 116 (1960), 4de aflevering, p. 437—480.